

doi: 10.30497/rc.2024.12331.1517

Received: 2023/10/27

Accepted: 2024/05/11

A historical study of the educational and Propagating methods of Islam from the Mogul invasion to the rise of the Safavids (656-907 AH): with emphasis on the Shiite religion

karim khanmohammadi[—]

Tahereh Mashalpoor[—]

Abstract

Religious developments are one of the results and effects of the correct management of those in charge of propagation and education and the proper use of communication methods. The change of the minimal Shia population in Iran to the majority and preparation for the formation of the Safavid government with the official Shia religion are among these fundamental developments. In examining the factors of this evolution, the missionary and educational system and the methods used in this system have a special place. In this regard, with the help of communication science, the method of document research and historical data analysis, the researcher is looking for what and how the methods of Shiism spread from Ilkhanate to Safavid. In the investigation of the causes of this popular transformation, cultural factors have received more attention than others in this research. Among the cultural factors, educational and preaching methods used by Shia elders and scholars as messengers of the preaching system have been more noticed. This system is an integrated set of propaganda elements; Like the sender, the message, the methods of messaging and the receivers of the message, it is said that in interaction with each other, they make possible the propagation of a specific religious belief or statement. According to the findings of this research, the methods used from the second half of the 7th century to before the 10th century are things such as: teaching religious sciences based on the intellectual principles of Shiites, writing books with religious content, organizing lectures and scientific debates, performing religious and ritual ceremonies such as Ashura mourning, Ghadir festival and waiting ceremony at the popular level, poetry and art tend towards the Shiite religion and the use of Shiite symbols in the architecture of holy places.

Keywords: History, Shiism, Missionary methods, Safavid.

— Professor of Culture and Communications, Department of Cultural Studies and Communications, Baqir al-Olum University, Qom, I.R.Iran (Corresponding author).

khanmohammadi49@yahoo.com

0000-0002-8174-1550

— Master's Degree in Islamic History, Qom, I.R.Iran.

mashalpoor59@gmail.com

0009-0006-6703-2666

دوفصلنامه علمی «دین و ارتباطات»، سال سی و یکم، شماره دوم (پیاپی ۶۶)، پاییز و زمستان ۱۴۰۳، مقاله پژوهشی، صص. ۴۹۶-۴۶۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۲۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۰۵

بررسی تاریخی شیوه‌های تبلیغی شیعیان از سقوط بغداد تا ظهور صفویه (۶۵۶-۵۹۰۷ ق.): با تکیه بر مذهب تشیع

کریم خان محمدی*

طاهره مشعل‌پور**

چکیده

تحولات دینی و مذهبی یکی از نتایج و آثار مدیریت صحیح متولیان تبلیغ و تربیت و استفاده مناسب از شیوه‌های ارتباطی است. تغییر جمعیت حداقلی شیعه در ایران به اکثریت و آمادگی برای تشکیل حکومت صفویه با مذهب رسمی شیعه از جمله این تحولات بنیادی است. در بررسی عوامل این تحول، نظام تبلیغی و تربیتی و شیوه‌های به‌کار گرفته‌شده در این نظام از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. در این راستا محقق به مدد علم ارتباطات، روش سندپژوهی و تجزیه و تحلیل داده‌های تاریخی به دنبال چرایی و چگونگی شیوه‌های گسترش تشیع از ایلخانان تا صفویه است. در بررسی علل این تحول مردمی، عوامل فرهنگی بیش از دیگران مورد توجه این پژوهش قرار گرفته است. در میان عوامل فرهنگی، شیوه‌های تربیتی و تبلیغی به‌کار گرفته‌شده از سوی بزرگان و علمای شیعه به‌عنوان پیام‌رسانان نظام تبلیغی، بیشتر مورد توجه قرار گرفته است. این نظام مجموعه‌ای یکپارچه از عناصر تبلیغی؛ مانند فرستنده، پیام، شیوه‌های پیام‌رسانی و گیرندگان پیام، گفته می‌شود که در تعامل با یکدیگر، تبلیغ یک عقیده یا گزاره دینی مشخص را ممکن می‌کنند. بر اساس یافته‌های این پژوهش شیوه‌های استفاده‌شده از نیمه دوم سده هفتم تا پیش از سده دهم مواردی مانند تدریس علوم دینی بر مبنای اصول فکری شیعیان، تألیف کتاب‌هایی با محتوای مذهبی، برپایی مجالس سخنرانی و مناظره‌های علمی، انجام مراسم دینی و آیینی همچون عزاداری عاشورا، جشن غدیر و مراسم انتظار در سطحی مردمی، تمایل شعر و هنر به سوی مذهب شیعه و استفاده از نمادهای شیعی در معماری اماکن مقدس، هستند.

واژگان کلیدی: گسترش، تشیع، شیوه‌های تبلیغی، صفویه.

* عضو هیئت علمی گروه مطالعات فرهنگی و ارتباطات دانشگاه باقرالعلوم علیه‌السلام، قم، جمهوری اسلامی ایران (نویسنده مسئول).

khanmohammadi49@yahoo.com

** کارشناسی ارشد تاریخ اسلام، دانشگاه باقرالعلوم علیه‌السلام، قم، جمهوری اسلامی ایران.
mashalpoor59@gmail.com

مقدمه

در برهه‌ای از تاریخ اجتماعی فرهنگی فلات ایران، تحولی عظیم روی داد که از استپ‌های شمال شرقی آسیا سرچشمه می‌گرفت. چنگیزخان پس از غلبه بر دیگر خان‌نشین‌ها، توانسته بود اقوام بربر را متحد کرده و در جستجوی ثروت و گسترش قلمرو، به خارج از استپ‌ها هدایت کند. آن‌ها دولت‌های پیش‌رو را از سر راه خود رانده و پس از چند دهه مالک بخش وسیعی از آسیا از چین تا مصر شدند. به دنبال این حرکت تحولات و تغییرات سیاسی و فرهنگی عظیمی در سرزمین‌های مفتوحه روی داد. سقوط بزرگ‌ترین قدرت سیاسی و دینی آن روزگار، یعنی عباسیان، پس از قریب به پانصد سال از آن جمله است. از آن پس حکومت ایران به دست ایلخانان مغول سپرده شد و از آنجاکه ایلخانان تعصب دینی و مذهبی خاصی نداشتند و تمام توجهشان به امور سیاسی و اقتصادی بود، دین و مذهب به سان گویی در دست علمای ادیان و مذاهب مختلف می‌چرخید.

شیع نیز که از رحلت پیامبر گرامی اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) تا آن زمان معمولاً در عزلت بود، تلاش کرد که از شرایط بی‌ثباتی دینی استفاده کرده و با کمک خزائن علمی و معرفتی خود در جامعه آشفته آن روز نفوذ کند. این تلاش سه سده بعد در ایران نهادینه شد. لازم به ذکر است با وجود اینکه پس از استقرار دولت صفویه، افراد بسیاری با تیغ شمشیر قزلباش‌های صفوی به این مذهب روی آوردند؛ اما جریان مردمی موافق با شیعه در موفقیت این گروه بسیار مؤثر بود. در بررسی علل این تحول مردمی، عوامل فرهنگی بیش از دیگران مورد توجه این پژوهش قرار گرفته است. در میان عوامل فرهنگی، شیوه‌های تربیتی و تبلیغی به کار گرفته شده از سوی بزرگان و علمای شیعه به عنوان پیام‌رسانان نظام تبلیغی، بیشتر مورد توجه قرار گرفته است. این نظام مجموعه‌ای یکپارچه از عناصر تبلیغی؛ مانند فرستنده، پیام، شیوه‌های پیام‌رسانی و گیرندگان پیام، گفته می‌شود که در تعامل با یکدیگر، تبلیغ یک عقیده یا گزاره دینی مشخص را ممکن می‌کنند.

بررسی کلیت نظام تبلیغی و تربیتی شیعیان، گستره وسیعی است که پرداختن بدان در این مقاله ممکن نیست. پس این مقاله شیوه‌های پیام‌رسانی شیعیان را با واکاوی آن در دوره‌ای که بیشترین نیل به هدف را داشته، بررسی می‌نماید؛ زیرا با وجود سستی بودن، زیربنای شیوه‌های نوین است.

۱. انواع شیوه‌های پیام‌رسانی دینی

در یک تقسیم‌بندی کلان، شیوه‌های تبلیغی را می‌توان به دو گونه کلان نوین و سنتی تقسیم نمود. شاید به نظر برسد، امروزه به دلیل گسترده و پیچیده شدن جوامع انسانی، ارتباطات سنتی، کارکرد گذشته خود را از دست داده‌اند در صورتی که در جوامع درحال‌گذر از سنت به مدرنیته هنوز هم این نوع شیوه‌ها از نفوذ و اعتبار قابل‌توجهی برخوردار هستند؛ زیرا اولاً، به طبیعت انسانی و نیازهای عاطفی و معنوی انسان شرقی نزدیک‌ترند. ثانیاً، زیرساخت ارتباطات نوین هستند. ازسویی دیگر، بسیاری از این شیوه‌ها با توجه به علم روان‌شناسی هنوز هم با ویژگی‌های روحی و روانی انسان‌ها مطابقت دارند. برخی از آن‌ها مانند تدریس و تألیف کتاب به‌وسیله گسترش علم و دانش باعث گسترش فرهنگ دینی و مذهبی می‌شوند و برخی دیگر مانند روضه‌خوانی و تعزیه‌داری با تحریک احساسات موفق به تأثیرگذاری بر مخاطبان خود می‌شوند.

باید به این مطلب نیز توجه داشت که شیوه‌های مطرح‌شده عموماً برخاسته از فرهنگ مردمی بوده‌اند و فرهنگ امروز نیز در گذشته ریشه دارد، پس کاربرد آن‌ها در این عصر نیز با وجود رسانه‌های ارتباط جمعی دور از ذهن نیست. مک‌لوهان در دهه ۱۹۶۰م. در مورد تأثیر فناوری مطرح کرد که به‌زودی تلویزیون جای مدارس سنتی را خواهد گرفت؛ اما تجربه تاریخی طی چند دهه گذشته نشان داده است که هیچ کودکی از طریق رسانه‌های عمومی بدون کمک دیگران باسواد نشده است. پس رسانه‌های ارتباط جمعی در سده حاضر نمی‌توانند به‌صورت کامل جایگزین ارتباطات سنتی و میان‌فردی گردند (سورین و تانکارد، ۱۳۸۱، ص. ۳۹۵)، و هرکدام از اعتبار و جایگاه ویژه خود برخوردار خواهند بود. آیت‌الله خامنه‌ای درباره بهره گرفتن روحانیان از این شیوه ارتباطی می‌فرماید:

«دیروز روحانیت، عرصه حضور، منبر و محراب مسجد بود و امروز این سؤال مطرح است که آیا این عرصه را تغییر دهد یا توسعه بخشد؟ مسلماً نباید آن را تغییر دهد بلکه بایستی این عرصه را توسعه داده و رها نکند. مسجد پایگاه اصلی است و محل مواجهه رودررو و چهره‌به‌چهره مردم با روحانیت... نباید رها شود. روحانیت وظیفه‌اش تداوم وظیفه پیامبران است (بیانات مقام معظم

رهبری، ۱۳۸۶/۲/۲۶ در خان‌محمدی، ۱۳۸۸، ص. ۵۲۲».

دکتر معتمدنژاد نیز در مورد ارتباطات سنتی معتقدند که:

«تجربه انقلاب اسلامی نشان داد که امکانات ارتباطات سنتی، بالقوه توانایی آن را دارد که به هدف‌های ما کمک کند. ما به این دلیل که به تقلید از شیوه روزنامه‌نگاری غرب پرداخته بودیم، شیوه‌های ارتباطات سنتی را طی سال‌ها طرد کردیم؛ اما در جریان انقلاب این نوع ارتباطات بار دیگر کارایی خود را نشان داد. راه‌پیمایی تاسوعا و عاشورا، نمازهای جمعه و... این امکان را فراهم کردند که ارتباطات سنتی و نوین کنار هم قرار گیرند. پس کاربرد ارتباطات سنتی و نوین در کنار هم باعث استفاده هرچه بیشتر از آن‌ها شد» (فرقانی، ۱۳۸۲، ص. ۶۶).

علاوه‌براین، برخی از اصول و قواعد حاکم بر ارتباطات فردی و سنتی در رسانه‌های جمعی نیز کاربرد دارد. از این رو می‌توان با واکاوی اصولی و علمی آن‌ها و شناخت ظرفیت‌های منطقه‌ای و شرایط مخاطبان و تطبیق آن‌ها با شیوه‌های ارتباط جمعی همانند بزرگان شیعه در دوره بررسی شده به استفاده بهتر و حتی ابداع شیوه‌هایی مناسب و اثرگذار پرداخت؛ البته باید توجه داشت تخصص و حرفه‌ای بودن در ارتباطات سنتی به‌خصوص در ایران، به علت عمق، غنا و نوعی پیچیدگی در آن بسیار حائز اهمیت است (فرقانی، ۱۳۸۲، ص. ۶۸). تمام شیوه‌های مطرح شده در قرن‌های هفتم تا دهم در سده اخیر نیز به‌صورتی گسترده در کنار شیوه‌های نوین مانند رسانه‌های عمومی در حال استفاده است.

برخی از این شیوه‌ها مانند تدریس و تألیف کتاب همواره از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند. این شیوه‌ها در داخل مرزهای ملی موجب تعمیق هرچه بیشتر اندیشه شیعی، انتقال تفکرات پیشینیان به نسل‌های جدید و همچنین نقد و بررسی عقاید و آراء اندیشمندان و محققان می‌شوند. این شیوه‌ها در خارج از مرزها نیز در آشنایی دیگر مردمان با این مذهب و نشر و گسترش تشیع بسیار حائز اهمیت هستند؛ البته برای استفاده از اصولی مانند تدریس در دیگر جوامع نیاز به تأسیس دانشگاه‌ها و مدارس دینی است که پس از انقلاب اسلامی با تلاش نهادهای تبلیغ بین‌المللی به‌صورتی

گسترده به انجام می‌رسد. در زمینه تألیف کتاب و رساله و مقاله نیز در کشور با برگزاری نشست‌ها، هم‌اندیشی‌ها و همایش‌های علمی، زمینه و عرصه‌ای مناسب برای پیوند افکار مجرب یا سستی با مغزهای مشتاق و جوان ایجاد می‌شود. سپس با ترجمه آثار داخلی و صدور آن‌ها از راه‌های معمول، گسترش هرچه بیشتر تشیع به دیگر جوامع ممکن می‌شود.

شیوه‌هایی مانند معماری و هنر و شعر نیز در مقیاسی گسترده در عصر حاضر به‌خصوص در دو دهه‌ها اخیر در خدمت نشر آیین و اندیشه‌های تشیع بوده‌اند. برگزاری جشنواره‌های فرهنگی و هنری در مناسبت‌های مذهبی به هنر دوستان و شاعران کمک می‌کند تا پیوندی‌هایی دل‌نشین در آشتی هنر و شعر با دین ایجاد کنند. ازسویی دیگر نمادهای دینی و مذهبی امروزه نه تنها در مساجد و دیگر اماکن مقدس بلکه در تمام میدان‌ها و معابر و گذرگاه‌ها قابل‌رؤیت هستند. تغییر رنگ شهرها در ایام خاصی مانند عاشورا یا اعیاد مذهبی از دیگر شئون این شیوه‌ها به‌صورت تلفیق بین سنت مدرنیت است. پس همان‌طور که ملاحظه شد مطالعه و بررسی شیوه‌هایی که برخاسته از نظام تبلیغی بخشی از تاریخ و منطق با مذهب و فرهنگ ملتی استخراج شود چه‌بسا در دیگر اعصار نیز فایده داشته و قابل تطبیق باشد؛ بنابراین، می‌توان شیوه‌های تبلیغی شیعیان را در موارد زیر احصا نمود.

۲. تألیف کتاب و رساله

تألیف کتاب و رساله‌های علمی از شیوه‌های مهم پیام‌رسانی در موضوعات مختلف بوده است؛ در صورتی‌که این شیوه گسترش یابد باعث می‌شود که هدف نظام تبلیغی بهتر و سریع‌تر به‌دست آید. همین ویژگی موجب شده که تألیفات شیعیان در دو بخش مستقل یعنی عوامل گسترش و شیوه‌های پیام‌رسانی مطرح شود. با این تفاوت که در یک بخش از لحاظ قالب و در بخش دیگر از لحاظ محتوایی به آن توجه شده است. همان‌طور که پیش‌تر گفته شد ارزش و اهمیت این روش به دلیل اقناع عقل و بارور کردن اندیشه از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. در مورد فضیلت کتاب، گفته‌اند:

«کتاب هم‌نشینی است که دورویی نمی‌کند و خسته نمی‌شود و سرّ تو را آشکار

نمی‌سازد و هرگاه از وی دوری جستی بر تو خشم نمی‌گیرد» (ابن طقطقی، ۱۳۶۰، ص. ۲).

البته باید توجه داشت این شیوه، مخاطبان خاص خود را در میان توده‌های اجتماعی دارد و نمی‌توان آن را به عنوان شیوه‌ای همگانی برشمرد، در کنار سواد خواندن و نوشتن، توانایی درک و بحث، موجب اختصاصی دانستن این روش تبلیغی شده است. تألیفات شیعیان در این زمان را از لحاظ موضوع به گروه‌های زیر می‌توان تقسیم کرد:

۲-۱. کتب علوم دینی

مهم‌ترین رشته‌های علوم دینی که پیام‌های خاص هر مذهب را دربر دارد شامل تفسیر، کلام، فقه و اصول است. علمای شیعه پس از سقوط عباسیان بیش از گذشته به نشر پیام‌های خود از طریق کتب درسی و رساله‌های علمی پرداختند. علامه حلی در کتاب «ایضاح مخالفة السنة لنص الكتاب و السنة» که یک کتاب تفسیری است، ذیل هر آیه مخالفت اهل سنت را به جنبه‌های متعدد از آن آیه حتی مفاهیم واژه‌ها توضیح داده است. درواقع این کتاب در زمره‌ی کتاب‌های کلامی است که در رد اهل تسنن تدوین شده‌اند (صدر، ۱۳۷۳، ج ۴، ص. ۵۱۹).

در کتاب «مشارق الامان و لباب حقائق الايمان» که تألیف حافظ رضی‌الدین رجب است، بیشتر به تفسیر آیاتی پرداخته است که در حق حضرت علی (علیه‌السلام) نازل گردیده است (صدر، ۱۳۷۳، ج ۴، ص. ۵۲۲). «اللمعة الدمشقية فی فقه الامامیه» تألیف شهید اول (۷۶ ق) نیز از آثار مهم فقه شیعی است که برای ایرانیان نوشته شده است. این کتاب تا مدت‌ها مبنای فقهی شیعیان بود.

۲-۲. ردیه‌نویسی

کتب ردیه نیز از جمله آثار شیعیان در جهت نشر افکار شیعی به روش تألیف هستند. ردیه‌ای که عزالدین حسن حلی، فقیه و محدث قرن هشتم و نهم هجری بر کتاب عزالدین مهلبی حلی (۸۴۰ ق) که در رد امامیه بود، تألیف کرد از مشاهیر آن‌ها است (آقابزرگ طهرانی، ۱۳۶۶، ج ۲، ص. ۴۱۹). کتاب «الابحاث فی تقویم الاحداث» نیز ردیه‌ای است بر شیعه زیدیه که توسط رکن‌الدین محمد بن علی جرجانی، دانشمند

برجسته اواخر سده هفتم و اوایل سده هشتم و از شاگردان برجسته علامه حلی نوشته شده است (آقابزرگ طهرانی، ۱۳۶۶، ج ۲، ص. ۶۳).

۲-۳. مقتل نویسی

تدوین کتب مقتل از تأثیرگذارترین کتاب‌ها در رونق بخشیدن به یکی از مظاهر مهم شیعی، یعنی مراسم عزاداری امام حسین (علیه‌السلام) است. «اللهوف علی قتلی الطفوف» اثر سید بن طاووس و «روضه الشهداء» اثر ملاحسین واعظ کاشفی (م ۹۱۰ ق) در شمار مهم‌ترین مقاتل محسوب می‌شوند. این کتاب‌ها بعدها به زبان‌های دیگر ترجمه شد؛ مانند کتابی که محمد بن سلیمان فضولی در عهد صفویان به زبان ترکی بر اساس این آثار نوشت (جمالی، ۱۳۷۶، صص. ۲۴۱-۲۴۲).

۲-۴. کتب ادعیه

دعا نیز یکی از شیوه‌های ارسال پیام است که اولین بار توسط امام زین‌العابدین (علیه‌السلام) استفاده شد. در این دوران کتاب‌هایی به این روش نگاشته شد که سید بن طاووس از مهم‌ترین نویسندگان این کتاب‌ها بود. او «نماینده تفکر برجسته دعایی شیعه بوده و آثارش در این زمینه با هیچ عالم دیگری در هیچ دوره‌ای قابل قیاس نیست» (جعفریان، ۱۳۸۰، ص. ۶۹۰). ملاحسین واعظی نیز کتابی در ادعیه و اورادی که از بزرگان دین روایت شده، با نام «روضه الشهداء» نگاشته است (واعظ کاشفی، ۱۳۵۸، ص. ۳).

۳. تدریس

تدریس نیز شیوه‌ای بسیار کارآمد در انتقال افکار و دانش‌هاست. در این شیوه به دلیل اینکه مخاطبان آغازگر ارتباط هستند و مشتاقانه و با انتخاب خویش به سخنان استاد توجه می‌کنند از تأثیرگذاری زیادی برخوردار است. در دوران ایلخانان به‌خصوص زمان سلطان محمد خدابنده به تشکیل مدرسه و دعوت از اساتید شیعه بسیار توجه شد. علمای شیعه نیز به دلیل غنای فکری و علمی به‌خوبی از این فرصت به‌دست‌آمده استقبال کرده و به نشر و گسترش پیام‌های شیعی پرداختند. خواجه نصیرالدین طوسی، محقق حلی، علامه حلی، سید بن طاووس، ابن معیه، شهید اول و دیگر علمای بزرگ

از جمله مدرسان شیعی هستند که در این دوران به فعالیت جدی در این زمینه پرداختند. رصدخانه مراغه و مدارس آن (رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۷۳، ج ۲، صص. ۱۰۲۵ و ۱۰۹۸)، مدارس بسیار سلطانی که از سوی سلطان محمد و درباریان ساخته شد (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۳، ص. ۱۹۷) و مدرسه سیار از مراکز مهم تدریس و فعالیت علمای شیعه در آن زمان محسوب می‌شوند.

۴. وعظ و سخنرانی

وعظ و سخنرانی از شیوه‌هایی است که امروزه وجهه عام داشته و مخاطبان آن معمولاً مردم عادی بوده و در مساجد و حسینیه‌ها برگزار می‌شود. در گذشته این مجالس بیشتر برای خواصی که از رفاه نسبی برخوردار بودند، مانند درباریان انجام می‌شد. در این شیوه توانایی و استعداد واعظ در بلاغت و فن بیان در کارآمد بودن آن بسیار تأثیر دارد. به تعبیر امام صادق (علیه‌السلام) بلاغت به تندی زبان و زیادی یاوه‌گویی نیست بلکه بیان درست معنی و رساندن مقصود است. «لیست البلاغة یحده اللسان ولا بکثرة الهذیان و لكنها اصابة المعنی و قصد الحجة» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۵۴، ص. ۳۲). زمانی که برای اولین بار علامه حلی از سوی سلطان اولجایتو فراخوانده شد، پس از مغلوب کردن حنبلی‌ها، شافعی‌ها و مالکی‌ها در جلسه اولجایتو، خطبه‌ای نیز در حمد خدا و صلوات بر رسول گرامی اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) و دوازده امام (علیهم‌السلام) قرائت کرد (امین، ۱۴۰۳ق، ص. ۳۹۹). گزارش‌های دیگری از تشکیل چنین جلساتی در حرم شاه‌چراغ شیراز در قرن هشتم توسط حرم سلطانی وجود دارد.

۵. مناظره علمی و کلامی

مناظره به معنای جدال و نزاع نمودن باهم و اظهارنظرکردن با یکدیگر در مسئله‌ای است. مناظره از راه برهان و اقناع عقل نتیجه‌بخش است؛ اما گاهی از راه جدل و ناتوان کردن حریف در پاسخ‌گویی پیام‌رسان را یاری می‌دهد. در زمان ایلخانان و تیموریان علمای مختلف دینی از سوی سلاطین به دربارها دعوت می‌شدند و در مورد مسائل اختلافی خود به بحث و گفتگو می‌پرداختند. در زمان غازان‌خان و سلطان محمد خدابنده از این روش بسیار استقبال شد (کاشانی، ۱۳۸۴، ص. ۱۰۱). شاید بتوان گفت که مناظره‌های

دربار سلطان محمد خدابنده یکی از مهم‌ترین عوامل رسمی شدن تشیع در بخشی از دوران حکومت ایلخانان بوده است. در کتاب تاریخ تیموریان و مغولان از مناظره‌ای که توسط میرزا اسپند بن قرايوسف (۸۴۸ ق) حاکم قراقویونلو در بغداد ترتیب داد، گزارش شده است. وی برای این مناظره ابن حلی و علمای شیعه حله و علمای سنی را فراخواند که در پایان شیعیان غلبه یافتند. پس از آن اسپند میرزا مذهب شیعه را اختیار کرده، سکه به نام دوازده امام زد و مذهب شیعه را مذهب رسمی حوزه حکمرانی‌اش قرار داد (شوشتری، ۱۳۷۷، صص. ۹۴-۹۶).

۶. مراسم دینی

انجام مراسم همگانی یکی از روش‌های گسترش پیام‌ها است که شیعیان پس از دست یافتن به آزادی نسبی مذهبی از آن استفاده می‌کردند. این شیوه به دو دلیل تأثیرگذار است: اول به‌خاطر اینکه به یک تفکر و دیدگاه صورت عمومی و رسمی می‌دهد. دوم به‌خاطر اینکه به‌صورت جمعی و گروهی انجام می‌شود. روابط اجتماعی بیشتر در قالب گروه‌های اجتماعی انجام می‌گیرد. «این عوامل تولید احساس به گروه کرده و موجب همبستگی اجتماعی می‌شود این همبستگی و وحدت درونی اجتماعی برای پایداری و کارایی یک نظام اجتماعی بسیار مؤثر است» (رفیع‌پور، ۱۳۷۵، ص. ۶).

در این زمان که اهل تسنن اقتدار مرکزی خود و به‌دنبال آن تمرکز فکری خود را از دست داده بود، انجام مراسم همگانی که بر پایه ابراز احساساتی مانند غم و شادی نسبت به اهل بیت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) بود از یک‌سو باعث به همبستگی بیشتر شیعیان شده و ازسویی دیگر موجب جذب غیرشیعیان می‌شود. بر اساس منابع تاریخی در قرن هفتم، هشتم و نهم هجری، این مراسم شامل عزاداری برای واقعه عاشورا، جشن غدیر، جشن نهم ربیع و مراسم انتظار بوده است.

۶-۱. عزاداری عاشورا

عزاداری عاشورا یکی از آیین‌های مذهبی دینی است که همواره در مجالس شخصی شیعیان برگزار می‌شده است؛ اما برگزاری رسمی و عمومی آن تنها در دوره آل‌بویه گزارش شده است (ابن‌کثیر، ۱۴۰۷ ق، ج ۱۱، ص. ۲۴۳). قزوینی نیز گزارش‌هایی از این

مراسم در قرن ششم هجری در بسیاری از شهرهای شیعی ایران در کتاب النقض خود آورده است (قزوینی، ۱۳۵۸، صص. ۷۸ و ۳۷۰). این مراسم که پیام‌رسان مظلومیت خاندان پیامبر و مبارزه با حکومت‌های ظالم تا پای جان بوده، می‌توانست پوششی هوشیارانه بر تشکلات، فعالیت‌ها و روابط درونی شیعیان بوده و امکانی برای مبارزات مخفیانه و حفظ قوای درونی فراهم نماید (شریعتی، بی‌تا، ص. ۷). یکی از نمودهای روشن این امر در خاندان صفی‌الدین اردبیلی و پس‌از آن صفویه است. لازم به تأکید است اثرگذاری عاشورا و مراسم آن بر افکار عمومی از طریق روضه‌خوانی که یکی از دستاوردهای مهم عصر تیموریان است در تحقق اهداف شیعیان اهمیت زیادی دارد. این مراسم که از نمودهای اجتماعی، آیینی، سنتی و مذهبی مردم است، در زمان صفویه، صورت رسمی و تشریفاتی به خود گرفت و کارهایی مانند سینه‌زنی، نوحه‌خوانی، ندبه و حمل علائمی مانند: عَلم، کتل، اسب، نعش و طبل تعزیه در ایران، همراه آن شد (همایونی، ۱۳۸۰، ص. ۶۱).

۲-۶. جشن غدیر

شیعیان به‌منظور یادآوری مستمر حقانیت الهی حکومت امام علی (علیه‌السلام) و خاندان ایشان همه‌ساله در روز ۱۸ ذی‌الحجه به برگزاری جشن و شادمانی می‌پردازند. نخستین بار در زمان امارت معزالدوله بویه جشن این روز به‌صورت رسمی انجام گرفت. بر اساس گزارش ابن‌اثیر در سال ۳۵۲ قمری معزالدوله دستور داد که شهر را آذین‌بندی و چراغانی کنند. در مراکز شرطه آتش افروخته شد و جشن برپا گردید و مردم بازارها را شبانه باز کردند و مانند شب‌های عید، طرب و فرح را آغاز نمودند و آن را عید غدیر خواندند. کوس‌ها نواخته و شیپورها دمیده شد و آن روز یک روز معروف و مشهور و ممتاز بود (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ق، ج ۸، ص. ۲۶۲)؛ البته در گزارش‌های ابن‌اثیر و ابن‌کثیر تاریخ این روز هشتم و یا سیزدهم مطرح شده است (ابن‌کثیر، ۱۴۰۷ق، ص. ۳۰۹). اهل تسنن نیز برای مقابله با شیعه، روز یوم‌الغار در مقابل روز غدیر مطرح کردند (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵، صص. ۳۲۵-۳۲۶).

در کتاب النقض در مورد جشن گرفتن این روز توسط شیعیان برخی از شهرهای

ایران در قرن ششم گزارش‌هایی وجود دارد (قزوینی، ۱۳۵۸، ص. ۱۹۹). از آن پس گزارشی در مورد بزرگداشت این روز در دست نیست. فقط در سال ۸۲۳ قمری در وقف نامه مدرسه پریزاد قید شده است: «سهم اول را می‌باید یوم مبارک غدیر نهار به خدام سرِ کار فیض آثار امام ثامن (علیه‌السلام) بدهند و سهم ثانی را به طلاب علوم دینیہ قسمت نمایند» (یکه‌خوانی، ۱۳۹۲، ص. ۱۴۴)؛ اما پس از آغاز حکومت صفویه در ایران تا امروز جشن در روز غدیر بسیار مورد توجه قرار گرفته است.

۳-۶. مراسم انتظار

همان‌طور که پیش‌تر گفته شد بر اساس اعتقادات شیعه امامیه، امام دوازدهم زنده؛ اما غایب است و به‌زودی حاضر خواهد شد و تجدیدی در دین پدید خواهد آورد و همچنان که در صدر اسلام بوده است، برقرار خواهد ساخت و نظامات ظالمانه‌ای را که سنیان و فاتحان مغول معمول کرده‌اند با شمشیر برخواهد انداخت. بدین سبب چشم‌به‌راه مهدی بودن در عقاید مردمی که نهضت‌های قرن هشتم در ایران بر پا داشتند، بسیار مؤثر بود (پطروشفسکی، ۱۳۵۸، ص. ۱۵). نقل شده که در شهر حله مسجدی به نام مشهد صاحب‌الزمان وجود دارد:

«شب‌ها پس از نماز عصر صد مرد مسلح با شمشیرهای آخته پیش امیر شهر می‌روند و از او اسبی یا استری زین کرده می‌گیرند و به‌سوی مشهد صاحب‌الزمان، روانه می‌شوند پیشاپیش این چارپا طبل و شیپور و بوق زده می‌شود و از آن صد تن نیمی در جلو حیوان و نیمی دیگر در دنبال آن راه می‌افتند و سایر مردم در طرفین این دسته حرکت می‌کنند و چون به مشهد صاحب‌الزمان می‌رسند در برابر در ایستاده آواز می‌دهند که «بسم‌الله ای صاحب‌الزمان بسم‌الله بیرون آی که تباهی روی زمین را فراگرفته و ستم فراوان گشته وقت آن است که برآیی تا خدا به‌وسیله تو حق را از باطل جدا گرداند» و به همین ترتیب به نواختن بوق و شیپور و طبل ادامه می‌دهند تا نماز مغرب فرارسد» (ابن بطوطه، ۱۳۶۱، ج ۱، ص. ۲۳۹).

۷. نمادسازی

علائم و نمادهای مذهبی یکی از مهم‌ترین محرک‌های بشری است که ریشه در فرهنگ و اعتقادات ملی - مذهبی ملل دارند. ایران از گذشته تا به امروز دارای نمادهای اجتماعی و فرهنگی بسیاری بوده است. این نمادها دارای اصالت بوده و با وجود تغییرات از بین نمی‌روند بلکه غنی‌تر شده و از فرهنگی به فرهنگ دیگر انتقال می‌یابند (مجموعه مقالات، ۱۳۸۳، ص. ۱۶۲).

نماد از ناخودآگاه انسان و محیط او برمی‌خیزد و توسط ناخودآگاه او نیز دریافت می‌شود. اهمیت نمادها در این است که بخش‌هایی از اخلاقیات، سنن، آداب و باورهای انسان‌ها هستند. نمادسازی یکی از ویژگی‌های ممتازی است که در ایجاد تصویر ذهنی برای مخاطب بسیار مؤثر است. به همین دلیل است که مخاطب در نمادها جایگاه ویژه‌ای دارد و می‌تواند موجب ماندگاری نمادها و پا از بین رفتن آن‌ها شود.

شعارها، پرچم‌ها، صداها، متفاوتی که به وسیله طبل یا شیپور نواخته می‌شد؛ مانند نقاره‌زنی در حرم امام رضوی (علیه‌السلام)، کلاه و لباس‌ها مانند کلاه دوازده ترک قزلباش‌ها، رقص‌های مذهبی، رنگ‌ها مانند رنگ سبز برای یاران یا اصحاب خاندان پیامبر، مجسمه‌ها و ابزاری که در مراسم مذهبی استفاده می‌شد؛ مانند علم و کتل و از این قبیل همه نمادهایی هستند که پیام‌هایی را برای رساندن به مخاطبان با خود حمل می‌کنند (شریعتی، بی‌تا، ص. ۶).

از آنجاکه منابع تاریخی موجود عموماً به مسائل حاکمان و جنگ‌ها پرداخته و مسائل اجتماعی و فرهنگی بی‌توجه بوده‌اند، یافتن نمادهای مذهبی شیعی در دوران ایلخان و تیموریان بسیار مشکل است. در سفرنامه ابن بطوطه گاه به شیوه برگزاری برخی از مراسم مردم مانند مراسم انتظار و یا نواها و رقص‌های صوفیان اشاره می‌شود. وی در مورد مراسم صوفیان در عراق این‌گونه می‌نویسد: «چون نماز عصر خوانده شد طبل‌ها و دف‌ها را بنوا درآوردند و درآویش برقص برخاستند» (ابن بطوطه، ۱۳۶۱، ص. ۱۹۳).

در زمان صفویه نمادهای شیعی رونق و جلوه بیشتری یافت. آنان ابداع‌کننده بسیاری از نمادهای مذهبی که امروزه رواج دارد، بوده‌اند.

«از زمان شاه‌عباس در دسته‌گردانی‌ها، شخصیت‌های داستان کربلا به صورت

شبیه ظاهر می‌شوند؛ مانند حضرت علی اکبر، حضرت عباس، حجله‌گاه حضرت قاسم (علیه‌السلام) و اسیران کربلا، زن پوشان و بچه‌گان» (بلوکباشی، ۱۳۸۳، ص. ۲۴).

قدیمی‌ترین نمونه عَلم که در دسته‌های عزاداری محرم استفاده می‌شد نیز از غنائم جنگی است که پس از تصرف شهر تبریز توسط عثمانی‌ها از صفویه گرفته شد (مجموعه مقالات نخستین همایش ملی ایران‌شناسی، ۱۳۸۳، ج ۱، ص. ۱۷۱).

۸. اطعام و نذورات

اطعام از رسوم بسیار زیبای دینی است که توسط معصومان (علیه‌السلام) انجام می‌گرفت. مسلمانان نیز همواره به تأسی از بزرگان خود به این کار اقدام می‌کردند. این شیوه بیشتر از سوی توانمندان و یا تشکیلات دینی انجام می‌گرفت. شیعیان، به دلیل غنای مناسبت‌های ویژه مذهبی به این امر بسیار توجه داشتند و در ایام خاص مانند عاشورا به اطعام عموم مردم می‌پرداختند. نذوراتی نیز که مردم جهت فقرا و اماکن متبرکه انجام می‌دادند باعث رونق هرچه بیشتر این رسم می‌شد. پس از تشکیل حکومت‌های شیعی از قرن دهم هجری این رسم در سطحی وسیع گسترش یافت و تا امروز به رونق و شکوه آن افزوده می‌شود. در قرن‌ها هفت و هشت هجری قمری به دلیل حمله مهاجمان تاتار و ترک، وضعیت معیشت مردم بسیار نابسامان بود. به همین دلیل اجرای این کار از سوی بزرگان دینی و سیاسی، در جذب مردم به بانی خیر آن بسیار مؤثر بود. این شیوه دینی در قرن هشتم و نهم عموماً برای حمایت از مردم و یا جذب فکری و عقیدتی آن‌ها توسط اُمرا، توانگران و یا تشکلهای دینی - مذهبی مانند متولیان مساجد و بقاع متبرکه و صاحبان خانقاه‌ها و زوایا انجام می‌شده است. گزارش ابن بطوطه از مشهد امام علی (علیه‌السلام) در نجف اشرف گویای این امر است:

«از باب حضرت وارد مدرسه بزرگی می‌شود که طلاب و صوفیان شیعه در آن سکونت دارند در این مدرسه از هر مسافر تازه‌وارد تا سه روز پذیرایی می‌شود و هر روز دو بار غذایی مرکب از نان و گوشت و خرما به مهمانان می‌دهند» (ابن بطوطه، ۱۳۶۱، ج ۱، ص. ۱۸۴).

در گزارش وی از کربلا نیز آمده است: «در روضه مقدس امام حسین (علیه السلام) زاویه‌ای دارد که در آن برای مسافران طعام می‌دهند» (ابن بطوطه، ۱۳۶۱، ج ۱، ص. ۱۹۳). در یکی دیگر از بقاع متبرکه امام زادگان نیز که توسط بهادرخان تیموری در نزدیکی بلخ ساخته شد، این امر یعنی اطعام مردم، انجام می‌شد. «همواره خدام آن روضه واجب الاحترام بر طبق کلام معجز نظام «و يطعمون الطعام» به اطعام و انعام افراد انام می‌پردازند و خوان احسان و سفره اکرام در نظر خاص و عام مبسوط می‌سازند» (خواندمیر، ۱۳۸۰، ص. ۱۷۶).

۹. اکرام سادات

اکرام و احترام به سادات که فرزندان ائمه (علیهم السلام) محسوب می‌شوند نیز یکی از شیوه‌های مؤثر در اثبات برتری امیرالمؤمنین و دیگر ائمه شیعه (علیهم السلام) است. این کار به صورت‌ها مختلف توسط سلاطین و درباریان، علما، و مردم انجام می‌گرفت. برخی از اقداماتی که در این زمینه در دوران ایلخانان و تیموریان به خصوص دوران حکومت غازان‌خان و سلطان محمد خداپسند انجام شده در منابع تاریخی ذکر شده است؛ به عنوان نمونه رشیدالدین فضل‌الله در ضمن نقل حکایت خواب دیدن رسول خدا (صلی الله علیه و آله وسلم) به وسیله غازان، برخی از این اقدامات را ذکر می‌کند:

«و میان ایشان - رسول خدا (صلی الله علیه و آله وسلم) و غازان خان - محاوره بسیار رفته و امیرالمؤمنین علی و حسن و حسین (علیهم السلام) با نبی (صلوات الله علیه و آله وسلم) باهم بوده‌اند و تعریف ایشان فرموده و گفته می‌باید که شما برادران باشید و فرمود تا پادشاه اسلام با ایشان معانقه کرده و از جانبین برادری قبول کرده‌اند ... و از آن تاریخ باز دوستی او با اهل بیت نبوت (علیهم السلام) زیادت شد و همواره جهت سبیل الحاج مدها می‌فرمود و مزار خاندان را زیارت می‌کرد و نذرهای پذیرفت و می‌فرستاد و سادات را عزیز و محترم می‌شمرد و صدقات در حق ایشان می‌فرمود و چون خانقاه و مدارس و مساجد و دیگر ابواب البر در هر موضعی می‌ساخت و اوقاف معین می‌فرمود، وظایف و مشاھرات هر طایفه‌ای در نظر آورده و می‌فرمود چگونه است که از

آن فقها و متصوفه و دیگر طوایف هست و از آن سادات نیست. از آن علویان نیز واجب است و فرمود تا در تبریز و دیگر ولایات معظم در تمامت ممالک در بلاد معتبر چون اصفهان و شیراز و بغداد و امثالها دارالسیاده سازند تا سادات آنجا فروآیند... و همواره در عبارت آورده و می‌فرمود من منکر هیچ‌کس نیستم و به بزرگی صحابه معتزتم؛ لیکن چون رسول (صلوات‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) را در خواب دیدم و میان فرزندان خود و من برادری و دوستی داده، هرآینه با اهل‌البیت (علیهم‌السلام) دوستی زیادت ورزم و الا معاذ الله که منکر صحابه شوم» (رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۵۸ق، ص. ۱۲۵۹).

۱۰. ادبیات و شعر

شعر یکی از ابزار بسیار راهگشا در نظام‌های تبلیغی است که در چندین سطح جامعه اثر دارد؛ زیرا از سویی زبانی نرم و دل‌نشین برای امر و نهی بوده که اثر سخن را می‌افزاید. از سویی دیگر این گونه سخن گفتن در فضای حاکم بر جامعه که عموماً تسنن بود، برای شیعیان آسیب کمتری همراه داشت. حال در چنین فضایی اگر تفکرات شیعی به صورت صریح و عیان تبلیغ می‌شد، ممکن بود با واکنش‌های سختی روبه‌رو شود. سکوت نیز در زمانی که از تعصب و اقتدار تسنن کاسته شده بود، صحیح به نظر نمی‌رسید؛ اما با ابزاری مانند شعر بدون ایجاد حساسیت می‌شد به بیان برخی از تفکرات پرداخت و حرکتی روبه‌جلو را ادامه داد.

در اینجا نکته قابل‌توجه در مورد رشد شعر در قرن هشتم و نهم، وابستگی آن به تصوف است. بسیاری از شاعران در این زمان مسلکی صوفی داشتند و یا تفکرات صوفیانه مانند پذیرش تقدیر و منع از تلاش و مبارزه با وضعیت موجود در شعرهای آن دوره بسیار است. افرادی مانند شمس، علاءالدوله سمنانی، اوحدی کرمانی، مولانا، شیخ محمود شبستری، سعدی شیرازی و حافظ همه شاعرانی صوفی مسلک بودند؛ البته شعرای عارف مانند مشایخ خانقاه‌ها مورد التفات مردم و ایلخانان قرار نگرفتند؛ زیرا تصوفی که در این دوره رونق و رواج بیشتری یافت، تصوف خانقاهی بود (مرتضوی، ۱۳۷۰، ص. ۳۴۰). شیعیان در گذشته و چه در این دوره که رابطه نزدیکی با تصوف

یافته بودن به شعر و ادبیات به خصوص در موضوع ائمه اطهار (علیهم السلام) توجه بسیار داشتند. اشعار در مدح و ستایش بزرگان و ائمه شیعه در این دوران حتی از سوی غیرشیعیان رشد داشت و این امر نشانه کاهش حساسیت‌ها و رونق تشیع بود. این اشعار با مضامین مختلف که حاوی پیام‌های مختلف شیعه به خصوص بزرگی ائمه معصوم (علیه السلام) بودند.

شعری در وصف امام حسین (علیه السلام):

ای شربت درد تو دوی دل ما آشوب بلای تو عطای دل ما
از نامه حمد تو شفای تل ما وز نام حبيب تو صفای دل ما
(واعظ کاشفی، ۱۳۵۸، ص. ۸)

۱۱. هنر

هنر، یکی دیگر از ابزار بسیار کارآمد برای ارسال پیام‌های مختلف است. این ابزار از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است؛ زیرا با حس زیبادوستی انسان‌ها در ارتباط است و بر مخاطبان تأثیری عمیق دارد. در صورتی که این ابزار کارآمد از اندیشه‌ای غنی سرچشمه گیرد باعث خلق آثاری بزرگ و ماندگار می‌شود. هنرمند می‌کوشد تا فضایی به وجود آورد تا کلیه صفات و کیفیات مقامات معنوی را متجلی سازد و از این طریق انسان را به مشاهده و شهود سوق دهد (برند، ۱۳۸۳، ص. ۶)؛ بنابراین در صورتی که هنرمند دارای ارتباط معنوی غنی‌ای باشد، توانایی بیشتری در ایجاد این فضا برای مخاطبان خود خواهد داشت. این کار به شیوه‌های مختلف مانند کتیبه‌های دینی و مذهبی در ابنیه، نقاشی و نگارگری، موسیقی، استفاده از برخی رنگ‌ها و یا با نورپردازی اماکن مقدس انجام می‌شود.

«نور کامل‌ترین نماد یگانگی خداست که ذاتش در کثرت موجودات منکسر می‌شود بی‌آنکه هرگز دگرگونی یا کاهشی بیابد آن را با چراغ آویخته در محراب، چلچراغ‌ها و شمع‌دان‌های درخشان مفرغین مرصع به طلا و نقره و مقرنس‌هایی با وجوه منظم و شباک‌های حائل که در آن‌ها هندسه و نور به یاری یکدیگر تجلی هستی را نشان می‌دهند، بزرگ می‌دارند» (فیروزان، ۱۳۸۰، ص. ۷۱).

پس از گذشت مدتی زمانی از حمله مغول به ایران و عراق، آثاری در حوزه معماری با رویکرد تفکرات شیعی پدید آمد. درواقع پس از سقوط عباسیان بود که هنرمندان و معماران به آموزه‌های شیعی نیز در آثار خود توجه کردند؛ اما اوج جلوه‌گری پیام‌های شیعیان در هنرهایی مانند: معماری، نقاشی و خوشنویسی در دوران صفویه و پس از رسمی شدن مذهب تشیع بود. حرکتی که در زمان ایلخانان از سوی علما و عرفا و هنرمندان آغاز گشت و در زمان تیموریان سرعت بیشتری یافت، سرانجام پس از گذشت مدتی از آغاز حکومت صفویه به ثمر نشست. در این زمان بود که بسیاری از پیام‌های شیعی مانند عاشورا و برحق بودن امام علی (علیه‌السلام) و خاندان و دوستان آن‌ها با کمک نمادهای خود در هنر جلوه‌گر شدند. به نظر می‌رسد حمایت ایلخانان متأخر مانند غازان و اولجایتو و شاهرخ تیموری از ساخت بقاع امام‌زادگان و رسیدگی به آرامگاه امامان، همچنین همسویی عرفان و تصوف با تشیع، سبب عمویت یافتن مظاهر شیعی در هنر و معماری شد.

غازان‌خان پیش از همه در پیشرفت معماری مؤثر بود. وی حامی مهمی در شیوه‌های نوین در هنر اسلامی شناخته می‌شود. مسجد جامع بسطام که از دوران غازان باقی مانده است، محراب زیبایی در ضلع جنوبی قرار گرفته که کتیبه‌های گچ‌بری به شیوه کوفی و ثلث بخش اعظم آن را پوشانده است. بر این کتیبه‌ها آیاتی از سوره جمعه، توبه و هود همچنین عبارت‌های «لا اله الا الله، محمد رسول الله، علی بن ابی طالب ولی الله» نوشته شده که جلوه خاصی به این بخش مسجد بخشیده است. آرامگاه امامان و امام‌زادگان در بررسی تاریخ روند هنر شیعه بسیار اهمیت دارند؛ زیرا بخش عظیمی از هنر و معماری شیعیان در این اماکن و کتیبه‌های آن‌ها متجلی شده است. بررسی کتیبه‌های اماکن دینی به دو جهت اهمیت دارد: نخست هویت بخشی به بنای موردنظر و دوم از جهت مفاهیمی که معمار در جهت تجلی آنان تلاش کرده است. در اماکن شیعی با استفاده از آیات قرآن و احادیث نبوی و گاه نام‌های متبرک در کتیبه‌ها، به استمرار شعائر دینی پس از پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) در وجود امامان و امام‌زادگان اشاره می‌شود (ر.ک. شرفخانی و دیگران، ۱۳۹۳). این امر در برقراری ارتباط نیکو با امام‌زادگان و احترام بیشتر به آنان بسیار مؤثر بوده است.

کتیبه‌های امام‌زاده جعفر (علیه‌السلام)، از زیباترین کتیبه‌های اسلامی در میان بقاع امام‌زادگان بوده که در روند کتیبه‌نگاری ثلث از اهمیت تاریخی زیادی برخوردار است. این امام‌زاده که مربوط به سال ۷۲۵ قمری و دوره ابوسعید آخرین ایلخان است، مزین به کتیبه‌های قرآنی، احادیث نبوی و نام ائمه اطهار (علیه‌السلام) به قلم ثلث با کاشی‌کاری و گچ‌بری‌های زیبا است (صدر، ۱۳۷۳، ج ۴، ص. ۴۱۷).

در مشهد اردهال کاشان نیز کتیبه‌ای مربوط به سال ۸۳۰ قمری موجود است که صلوات بر چهارده معصوم (علیهم‌السلام) بر آن نوشته شده است (الویری، ۱۳۹۱، ص. ۲۱۶). یکی از عمده‌ترین پیشرفت‌ها تحول کاشی معرق از طرح‌های ساده به نقش‌های متنوع و رنگارنگ بوده است. درگاه ورودی مزار بابزید بسطامی که در سال ۷۱۳ قمری بنا شده، این پیشرفت مشاهده می‌شود. در بخشی از دیوارهای بنا خشت‌های کاشی فیروزه‌ای، نصب شده که بر هر یک چهار بار «علی» با حروف کوفی برجسته و با درهم تابیدگی منظم هندسی نوشته شده است (فریه، ۱۳۷۴، ص. ۲۷۹).

گنبد سلطانیه نیز یکی از شاهکارهای معماری است که پیام‌های شیعی بسیار در آن مشاهده می‌شود. اولجایتو شهری بزرگ در شمال غربی ایران را که به وسیله غازان خان ساخت بنای آن آغاز گردیده بود به اتمام رسانید، «بلندی گنبد آبی‌رنگ آن به بیش از ۵۰ متر می‌رسد، به طوری که در سرتاسر دشت از فاصله‌ای بسیار دور دیده می‌شود. گنبد بر روی یک اتاق هفت ضلعی قرار دارد» (برند، ۱۳۸۳، ص. ۱۲۶). این بنا دارای دو دوره تزئینات دارد. دوره اول با آجر و کاشی و دوره بعدی با اندود گچی که بر روی تزئینات دوره اول کشیده شده و سپس تزئیناتی بر روی این لایه گچی انجام گرفته است. در تزئینات اولیه بنا، نام «علی» در آجرهای طرح‌دار، گچ‌بری‌ها و کاشی‌کاری‌های آن بسیار به کار رفته است. در دوره دوم ابتدا تزئینات قبلی را با لایه‌ای از گچ پوشانده و سپس بر روی آن آیات و احادیث را نوشتند. احتمالاً دلیل این کار بازگشت سلطان به مذهب اهل سنت بوده است.

در عصر تیموریان توجه به هنر بالأخص معماری بیشتر است. تیمور به نشان دادن قدرت و شکوه خود بسیار اهمیت می‌داد. به همین دلیل هنرمندان و معماران را از سراسر قلمرو در مرکز حکومت خود گرد می‌آورد و به ساخت ابنیه باشکوه اقدام

می نمود (ر.ک. خزایی، ۱۳۸۸). مدرسه مسجد گوهرشاد، مسجد جامع سمرقند، مدرسه غیاثیه خرگرد، مدرسه پرزاد، مدرسه دودر و برخی بقاع امامزادگان از بناهای زیبای دوران تیموریان هستند. شاهرخ میرزا به همراه همسر خود گوهرشاد در سال‌های ۸۱۹-۸۲۱ قمری برای خشنودی بزرگان شیعه در آرامگاه امام رضا (علیه‌السلام) به تعمیرات و نوآوری‌هایی دست زدند که مسجد گوهرشاد یادگار آن دوران است.

در شهر قم نیز آثار زیادی از دوران تیموری باقی مانده است که در تزئینات معماری برخی از آن‌ها مظاهری از پیام‌های شیعی باقی مانده است. در امامزاده ابراهیم قم، آثاری از نام امامان بر روی کاشی‌های امامزاده آمده که مربوط به ۸۰۵ ق بوده، و اکنون موجود است (مدرسی طباطبایی، ۱۳۳۵، ص. ۶۹). در مسجد جامع یزد به خط نسخ کلمات «لااله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله حقاً» و نام دوازده امام بر روی برخی از کتیبه‌های این مسجد از نقش سال‌های ۸۶۳ و ۸۷۵ قمری به یادگار مانده است (افشار، ۱۳۷۴، ص. ۱۵۰).

یکی از آثار باقی مانده از خوشنویسی دوران ایلخانی، قرآن ۳۰جلدی است که در همدان در سال ۷۱۳ قمری به دست عبدالله بن محمد همدانی برای سلطان الجایتو نوشته شد و سلطان آن را به همتای خود سلطان مملوک مصر اهدا کرد. متن این قرآن به خط درشت ریحانی طلایی و تذهیبات فراوان است که عمدتاً به رنگ آبی و طلایی است (فیروزان، ۱۳۸۰، ص. ۳۲). در زمینه کتاب‌آرایی و نقاشی نیز سلطان احمد جلایر (ح ۷۸۴-۸۱۳) بسیار تلاش کرد و حامی و مشوق بسیار مهم و دارای بیشترین اهمیت و نفوذ در تاریخ هنر کتاب‌آرایی بود (برند، ۱۳۸۳، ص. ۱۲۴).

از آثار باقی مانده در زمینه نقاشی و کتاب‌آرایی شیعیان، تصویری از کتاب آثار الباقیه است که به دست ابن‌الکُتبی رونویسی شده است. این تصویر که با موضوع تفویض مقام امامت به امام علی (علیه‌السلام) در غدیر خم بوده بیانگر گسترش تفکر شیعه در نیمه دوم حکومت ایلخانان است. در این تصویر سه تن را در کنار پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) که دست خویش را بر شانه امام علی (علیه‌السلام) نهاده، نشان می‌دهد. اندازه غیرمتعارف و بزرگ، پیچیدگی مفهوم تصویری و کیفیت عالی این نقاشی آن را از نقاشی‌های دیگر نسخه یادشده ممتاز می‌سازد (بلر، ۱۳۸۱، ص. ۳۷).

در زمینه حجاری و تراش سنگ نیز آثاری چند از این دوران باقی مانده است. سنگ قبر شیخ دادا در یزد حاوی آیه الكرسي، اسامی دوازده امام و مشخصات شیخ بوده و تاریخ ۷۰۰ قمری بر روی آن حک شده است. در اطراف سنگ قبر خواجه عمادالدین محمود، وزیر شاه ابواسحاق اینجو نیز نام دوازده امام حک شده است (بهروزی، ۱۳۴۹، صص. ۱۱۵-۱۱۹).

یکی دیگر از لوازمی که به دست هنرمندان برای آرامگاه‌ها تهیه می‌شد، صندوق‌های چوبی مقابر بودند. تعدادی از این صندوق‌های چوبی زیبا با نقوش ویژه‌ای منبت‌کاری شده‌اند. بقعه سیدمیرمحمد در شیراز دارای صندوقی است که با نام چهارده معصوم (علیهم‌السلام) و بزرگان صوفی منبت‌کاری شده است و هم‌اکنون در موزه آستانه شاه‌چراغ نگهداری می‌شود. بر روی صندوق بقعه امام‌زاده قاسم (علیه‌السلام) در قائمشهر نیز که در سال ۸۵۹ قمری تهیه شده پس از آیاتی از قرآن کریم، صلوات بر ائمه (علیهم‌السلام) نوشته شده است (الویری، ۱۳۸۴، ص. ۲۰۹).

پس از معماری مساجد، محراب‌ها نیز یکی از لوازم مساجد هستند که با تزئینات زیبای خودکار پیام‌رسانی را انجام می‌دهند. محراب مسجد جامع اصفهان یکی از زیباترین محراب‌های گچ‌بری شده است. بر روی این محراب مطالبی در مورد امام علی (علیه‌السلام) و دیگر ائمه (علیهم‌السلام) در کنار نام و گفتار پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) نوشته شده است که مفهوم جانشینی ائمه (علیهم‌السلام) پس از پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) را در خود دارد. محراب گچی اولجایتو در مسجد جامع اصفهان که به سال ۱۳۱۰/۷۱۰ تاریخ‌گذاری شده احساس و تفکر شیعی را به دژ نفوذناپذیر تسنن معرفی می‌کند (برند، ۱۳۸۳، ص. ۱۲۶). بر روی کاشی‌های محراب مسجد جامع یزد، نیز کلمات «الله، محمد، علی، حسن و حسین» نوشته شده است. این محراب مربوط به سال ۸۹۰ هجری قمری است (افشار، ۱۳۷۴، ص. ۱۴۶).

۱۲. روضه‌خوانی

روضه‌خوانی از جمله روش‌های تبلیغی است که احساسات مخاطبان خود را به شدت تحریک کرده و به همین دلیل پیام‌هایی که از این طریق منتقل می‌شوند، اثرگذاری آنان

بیشتر است. بسیاری از مبلغان سنتی نیز بر همین مبنا پیام‌های خود را ارسال می‌کنند. بنای این روش توسط ملاحسین واعظی گذاشته شد «ملاحسین، در زمان حکومت سلطان حسین بایقرا به هرات مقر حکومت رفت و به حضور شاه بار یافت، صدای خوش و مطبوع کاشفی بر شاه خوش آمد و مورد احترام قرار گرفت و از قرن هشت به بعد کتاب روضة‌الشهدای ملاحسین در مجالس توسط افرادی که صدایی خوش و سوزناک داشتند خوانده می‌شد (همایونی، ۱۳۸۰، ص. ۵۹). روضه‌خوانی از جمله روش‌هایی است که بر مبنای حزن و گریه بر سالار شهیدان بنا شده است. ملاحسین کاشفی قائل است: گریه در این ماتم موجب حصول رضای ربانی و سبب وصول به ریاض جاودانی است، چنانچه در آثار آمده که «من بکی علی الحسین او تبکی وجبت له الجنة» (واعظ کاشفی، ۱۳۵۸، ص. ۱۲).

روضه‌خوانی از همان زمان رایج شد؛ اما در زمان صفویه روضه‌خوانی بیشتر ارج نهاده شده و گسترش یافت و جنبه تشریفات و رسمی به خود گرفت. در روضه‌خوانی که منشأ آن کتاب روضة‌الشهدای واعظی است تحریک احساسات سامعین هدف مبلغ است، به همین دلیل از صدای سوزناک و کلمات جان‌گداز استفاده می‌شود. مصحح کتاب روضة‌الشهدای کاشفی قائل است: «مهارت نویسنده در وعظ و تسخیر قلوب به حدی است که در وصف نمی‌آید و از آن باید قیاس گرفت که هنگام حیات در مواظب شفاهی چه تأثر در مستمعین می‌کرده است» (واعظ کاشفی، ۱۳۵۸، ص. ۶).

منتجب‌الدین، ابوالمفاخر رازی، مداحی بود که در دوره تیموریان مقتلی به شعر درباره عاشورا از ملاحسین کاشفی در روضة‌الشهدا می‌خوانده است. «رسم وعاظ است آن سخن که بیشتر مؤثر باشد برمی‌گزینند و هرچه عواطف را در قلوب بیشتر برمی‌انگیزد انتخاب می‌کنند و به شواهدی که در اذهان شنونده جای گیرد مؤکد می‌سازند» (جعفریان، ۱۳۸۷، ص. ۸۲۲). مسلمانان در این شیوه اعم از شیعه و سنی از ظلمی که بر خاندان رسول خدا رفته ابراز تأثر می‌کنند. عبدالجلیل رازی در کتاب النقض در سال ۵۶۰ قمری نام و نشان تعدادی از واعظان نامدار سنی از جمله اردشیر عبادی و ابن جوزی را که در عزاداری شهید کربلا می‌گریسته‌اند می‌دهد.

۱۳. منقبت خوانی

منقبت خوانی نیز با استفاده از تحریک احساسات موفقیت‌های زیادی در نشر پیام‌های شیعی داشته است. روحیه جنگاوری ترک و تاتار باعث می‌شد که به راحتی تحت تأثیر حماسه‌سرایی‌های شیعیان و مناقب خوانان قرار بگیرند و با آنان همراهی کرده و به امام علی (علیه السلام) متمایل شوند. بر اساس منابع، منقبت خوانی در قرن پنجم هجری در همه بلاد به ویژه شهرهای شیعه‌نشین بسیار رواج داشته است (قزوینی، ۱۳۵۸، ص. ۷۷). از مناقب مشهور در دوره تیموریان می‌توان به محمد بن حسام خوسفی (یکه خوانی، ۱۳۹۲، ص. ۱۳۷)، سلیمی تونی، امیر شاهی، درویش ناصر بخاری، عصمت بخاری، نظام استرآبادی اشاره کرد (صفا، ۱۳۶۵، ج ۴، ص. ۲۰۱).

۱۴. پرده خوانی و تعزیه

یکی از شیوه‌های تأثیرگذار دیگر در تبلیغ، روش تصویرسازی است. امری که هم با گوش شنیده شود و هم با چشم دیده شود بهتر در حافظه جای می‌گیرد. شبیه‌سازی و نمایش تعزیه در مراسم عاشورا یکی از شیوه‌های پیام‌رسانی است که بر مبنای تصویرسازی انجام می‌گیرد. این شیوه در ایران پیش‌ازاین در موضوعاتی دیگر نیز انجام می‌شده است؛ مانند مصائب میترا و یا مرگ سیاوش. نمایش مصائب امام حسین (علیه السلام) و خاندان او، جلوه و نمودی عینی و بیرونی از باورهای ذهنی و احساسات مذهبی مردم درباره خاندان پیامبر (صلی الله علیه و آله وسلم) است. به دلیل ضعف منابع تاریخی در مورد آداب اجتماعی مردم، گزارش تاریخی دقیقی از برگزاری تعزیه خوانی و شبیه در سده‌های موردنظر در دست نیست. اولین گزارش‌ها در مورد تعزیه از زمان زندیه است و دوران رشد آن مربوط به دوره ناصری است (بلوکباشی، ۱۳۸۳، ص. ۲۴)؛ اما به نظر می‌رسد تعزیه شهادت امام حسین (علیه السلام) باید پیش از دوران زندیه، تکوین و تحول خود را پیموده باشد تا بتواند در زمان زندیان به صورت دقیق با گفتگوها و شعرخوانی‌های ظریف به نمایش گذاشته شود (ممنون، ۱۳۶۷، صص. ۲۱۰-۲۲۹).

«گرایش صفویان به تشیع و علاقه‌مندی آنان به ایجاد وحدت ملی در ایران، تظاهرات مذهبی در میان شیعیان را اعتبار بخشید و آن را به سراسر دو ماه محرم

و صفر تعمیم داد. شاهان صفوی دسته‌گردانی‌های عزا را به شکل‌های مختلف و منظم ترتیب دادند و هر سال نیز به شکوه و رونق آن افزودند و رنگ نمایشی قوی‌تر به آن‌ها دادند. از زمان شاه عباس در دسته‌گردانی‌ها، شخصیت‌های داستان کربلا به صورت شبیه ظاهر می‌شدند؛ مانند حضرت علی اکبر، حضرت عباس، حجله‌گاه حضرت قاسم (علیهم السلام) و اسیران کربلا، زن پوشان و بچه‌گان» (بلوکیاشی، ۱۳۸۳، ص. ۲۴).

نتیجه‌گیری

رویکرد ادیان و مذاهب از جمله شیعیان در دوران سختی و گسترش مصیبت‌های اجتماعی موضوعی است که ذهن محققان را به خود معطوف می‌دارد. حال در صورتی که این وضعیت با رشد و گسترش قابل توجه یکی از آنان همراه باشد اهمیت بیشتری خواهد یافت. پس از سقوط حکومت عباسیان در ۶۵۶ هجری قمری و سلطه هلاکوخان مغول بر بخش گسترده‌ای از سرزمین‌های شمالی، ایران و عراق برای اولین بار پس از آغاز اسلام دولتی نامسلمان بر سرزمین‌های اسلامی سلطه یافته بود. حاکمان جدید به جز اینکه با دین این سرزمین‌ها آشنایی نداشتند، از فرهنگ و تمدن نیز به دور بودند. در اینجا بود که بزرگان و صاحبان فرهنگ و دین سعی کردند با نزدیک شدن به صاحبان قدرت از دین و فرهنگ خویش پاسداری کنند. ایرانیان با نظام دیوان‌سالاری خود و شیعیان با نظام فکری و اعتقادی محکم خود در این کارزار موفق بودند. بزرگانی چون خواجه نصیرالدین طوسی در زمان هلاکوخان و علامه حلی در دوره حکومت اولجایتو تا جایی پیشرفت کردند که برای مدتی هرچند کوتاه تشیع مذهب رسمی حوزه حکومت ایلخانان (۷۰۹-۷۱۱ ق) شد.

شیعیان در این راستا از تمام شیوه‌ها و امکانات پیش‌رو حتی نزدیک شدن به تصوف که در آن زمان مورد اقبال عمومی بود استفاده کردند. بررسی فرایند تبلیغات و نقش ابزارها و شیوه‌های ارتباطی، سیر تکامل تاریخی آن‌ها، کشف روابط موجود میان ابزارها و شیوه‌های ارتباطی با زمینه‌های فرهنگی در جوامع اهمیت بسیار زیادی دارد؛ زیرا تجزیه و تحلیل پیام‌ها بدون در نظر گرفتن آن‌ها، امکان‌ناپذیر است.

شیوه‌های ارتباطی در نگاهی کلی به چند صورت بر مخاطبان خود اثر می‌گذارند. آن‌ها از طریق اقناع عقل یا تحریک احساسات یا تصویرسازی و یا تبلیغ عملی و گاه تلفیقی از این سه، پیام‌ها خود را نهادینه می‌کنند. هرگاه عقل و اندیشه چیزی را بپذیرد، انسان را به عمل و حرکت وامی‌دارد. پیامی که از این طریق به افراد می‌رسد از ماندگاری و ثبات بیشتری برخوردار است. به همین دلیل شیوه‌هایی که به اقناع عقلی می‌انجامد مانند تدریس، جلسات مباحثات علمی و تألیف کتاب از مرتبه بالایی در تبلیغ برخوردار هستند. برخی از روش‌های پیام‌رسانی از طریق تحریک احساسات بر مخاطبان خود اثر می‌گذارند. روش‌هایی مانند روضه‌خوانی، منقبت‌سرایی، آیین انتظار، رقص و سماع متصوفه و عزاداری عاشورا بر مبنای روان‌شناسی تبلیغ از اثرگذاری بالایی برخوردار هستند.

این شیوه‌ها در صورتی که از جهت ارسال‌کنندگان پیام در نظر گرفته شوند نیز به این صورت تبیین می‌شوند؛ شیوه‌هایی مانند تدریس، تألیف کتب، مجالس و عظ و مناظره‌های علمی از سوی علما که در میان ارسال‌کنندگان از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند، انجام می‌گیرند. شیوه‌هایی مانند مراسم آیینی از جمله عزاداری‌ها و جشن‌ها از سوی توده مردم مورد توجه و اقبال قرار می‌گیرد. ادبیات و شعر نیز بر اساس استعدادی که می‌طلبد توسط شعرا و ادیبان انجام می‌شود و در پایان شیوه‌هایی که نیاز به نفوذ قدرت و ثروت دارد عموماً از سوی امرا و دولتمردان که از دیگر ارسال‌کنندگان پیام‌ها می‌باشند، انجام می‌گیرد. در این دوره تاریخ تشیع که رکورددار سریع‌ترین زمان رشد و گسترش است، تمامی ارکان در فرایندی مناسب در کنار یکدیگر نظام تبلیغی شیعیان را تشکیل دادند و سرانجام یکی از گروه‌های شیعه در سال ۹۰۷ قمری در گستره بزرگی از فلات ایران پس از گذشت نه قرن از اسلام، دولتی شیعی تشکیل داد.

کتابنامه

قرآن کریم.

- آقابزرگ طهرانی، محمد محسن (۱۳۶۶). الذریعه. قم: اسماعیلیان.
- آلویری، محسن (۱۳۹۱). زندگی فرهنگی و اندیشه سیاسی شیعیان از سقوط بغداد تا ظهور صفویه. تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
- خان محمدی، کریم (۱۳۸۸). تحلیلی بر سیره ارتباطات میان فردی پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم). فصلنامه تاریخ اسلام، (۳۷)، ۳۶-۳۷.
- صدر حاج سید جوادی... [و دیگران]، احمد (۱۳۷۳). دایرةالمعارف تشیع. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- فرقانی، محمد مهدی (۱۳۸۲). درآمدی بر ارتباطات سنتی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، دفتر مطالعات و توسعه رسانه‌ها.
- مجموعه مقالات نخستین همایش ملی ایران شناسی (۱۳۸۳). مردم شناسی و فرهنگ. ج ۱، تهران: بنیاد ایران شناسی.
- مدرسی طباطبایی، سید حسین (۱۳۳۵). تربیت پاکان. قم: مهر.
- یکه‌خانی، مهدی (۱۳۹۲). تاریخ اجتماعی شیعیان ایران در دوره تیموریان با تأکید بر آداب و رسوم مذهبی. فصلنامه فرهنگ پژوهش، (۱۳)، ۱۳۱-۱۵۶.
- یوسف جمالی، محمد کریم (۱۳۷۶). زندگانی شاه اسماعیل اول. کاشان: محتشم.
- ابن اثیر، علی بن محمد، (۱۳۸۵ق). الکامل فی التاریخ. بیروت: دار صادر.
- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله (۱۳۶۱). سفرنامه ابن بطوطه. ترجمه محمد علی موحد، تهران: علمی و فرهنگی.
- ابن شعبه حرانی، حسین بن علی (۱۳۵۴). تحت العقول عن آل الرسول (صلی الله علیه و آله و سلم). ترجمه علی اکبر غفاری، تهران: کتاب فروشی اسلامیه.
- ابن طقطقی، محمد بن علی (۱۳۶۰). تاریخ فخری در آداب ملک داری و دولت های اسلامی. ترجمه مجمل وحید گلپایگانی، تهران: بنگاه ترجمه نشر کتاب.
- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمر (۱۴۰۷ق). البدایه و النهایه. بیروت: دارالفکر.
- افشار، ایرج (۱۳۷۴). یادگارهای یزد. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- الویری، محسن (۱۳۸۴). زندگی فرهنگی و اندیشه سیاسی شیعیان از سقوط بغداد تا ظهور دوره صفویه. تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام).

- امین، محسن (۱۴۰۳ق). *اعیان الشیعه، حقه و اخرجه حسن الامین*. بیروت: دارالتعریف للمطبوعات.
- برند، باربارا (۱۳۸۳). *هنر اسلامی*. ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- بلر، شیلا و جانان‌تان‌ام‌بلوم (۱۳۸۱). *هنر و معماری اسلامی*. ترجمه اردشیر اشراقی، تهران: سروش.
- بلوکباشی، علی (۱۳۸۳). *تعزیه‌خوانی: حدیث قدسی مصایب در نمایش آئینی*. تهران: مؤسسه امیرکبیر.
- بهریزی، علی‌نقی (۱۳۴۹). *بناهای تاریخی و آثار هنری جلگه شیراز از دوره هخامنشیان تا عصر پهلوی*. شیراز: اداره کل فرهنگ و هنر استان فارس.
- پطروشفسکی، ایلیا پاولوویچ (۱۳۵۸). *کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول، کریم کشاورز*. تهران: نیل.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۰). *تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا قرن دهم هجری*. قم: انصاریان.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۷). *اطلس شیعه*. تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- خزایی، محمد (۱۳۸۸). *ساختار و نقش مایه‌های مدارس دوره تیموری در خطه خراسان*. دو فصلنامه علمی - پژوهشی *مطالعات هنر اسلامی*، (۱۱)، ۷۸-۵۹.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین (۱۳۸۰). *حبیب السیر فی اخبار بشر*. تهران: خیام.
- رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۵۸ق). *تاریخ مبارک غازانی*. تصحیح کارل یان، هرتفرد: استغن اوستین.
- رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۷۳). *جامع التواریخ*. تصحیح محمدروشن و مصطفی موسوی، تهران: نشر البرز.
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۷۵). *جامعه، احساس، موسیقی: کوششی در جهت آغاز یک بررسی جامعه‌شناختی از اثرات سازنده و مخرب موسیقی*. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- سورین، ورنر و تانکارد، جیمز (۱۳۸۱). *نظریه‌های ارتباطات*. ترجمه علیرضا دهقان، تهران: دانشگاه تهران.
- شرفخانی، احمد؛ مهربانی، محمد و منتظرالقائم، اصغر (۱۳۹۳). *امام‌زادگان تجلی‌گاه هنر قدسی*. مجموعه مقالات نخستین کنگره بین‌المللی امام‌زادگان، تهران: طبع و نشر.
- شریعتی، علی (بی‌تا). *تشیع علوی تشیع صفوی*. تهران: حسینیه ارشاد.
- شوشتری، نورالله (۱۳۷۷ ش). *مجالس المؤمنین*. تهران: کتاب‌فروشی اسلامیة.

صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۵). *تاریخ ادبیات*. تهران: دانشگاه تهران.

فریه، ر. دبلیو (۱۳۷۴). *هنرهای ایران*. ترجمه پرویز مرزبان، تهران: نشر و پژوهش فرزاد.

فیروزان، مهدی (۱۳۸۰). *راز رمز هنر دینی*. مقالات ارائه شده در اولین کنفرانس بین‌المللی هنر دینی، تهران: سروش.

قزوینی، عبدالجلیل بن ابوالحسن (۱۳۵۸). *التقص معروف به بعض مثالب النواصب فی تقص (بعض فضایح الروافض)*، جلال‌الدین محدث، تهران: انجمن آثار ملی.

کاشانی، عبدالله بن محمد (۱۳۸۴). *تاریخ اولجایتو*. به اهتمام مهین همبلی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

مجموعه مقالات نخستین همایش ملی ایران‌شناسی (۱۳۸۳). *مردم‌شناسی و فرهنگ*. تهران: بنیاد ایران‌شناسی.

مرتضوی، منوچهر (۱۳۷۰). *مسائل عصر ایلخانان*. تهران: آگاه.

ممنون، پرویز (۱۳۶۷). *تعزیه از دیدگاه تفاتر غرب (کتاب تعزیه هنر بومی پیشرو ایران)*. گردآورنده پترچلکووسکی، ترجمه داود حاتمی، تهران: علمی و فرهنگی.

همایونی، صادق (۱۳۸۰). *تعزیه در ایران*. شیراز: نوید شیراز.

واعظ کاشفی، ملاحسین (۱۳۵۸). *روضه‌الشهدا*. قم: اسلامیه.

References

- Holy Quran. (In Persian)
- Afshar, Iraj (1374 AH). *Yadgarhay Yazd*, Tehran: An-Nahar va Mafakher al-Farhani. (In Persian)
- Al-Harrani, Abu Mohammad al-Hasan ibn al-Hussein ibn Shu'bah (2015). *Under the Minds of the Prophet's Family* (PBUH), translated by Ali Akbar Ghaffari, Tehran: Islamic Bookstore. (In Persian)
- Alviiri, Mohsen (2012). *Cultural Life and Political Thought of the Shiites from the Fall of Baghdad to the Rise of the Safavids*, Tehran: Imam Sadiq University (AS), 2nd. (In Persian)
- Al-Wairi, Mohsen (2005). *Cultural Life and Political Thought of the Shiites*. Tehran: Imam Sadeq University. (In Persian)
- Amin, Mohsen (1403 AH). *Ayan al-Shi'a, Haqqa wa Akhreja Hasan al-Amin*, Beirut: Dar al-Ta'rif al-Muta's. (In Persian)
- Behrouzi, Ali Naghi (2000). *Historical Monuments and Works of Art of the Shiraz Plain from the Achaemenid Period to the Pahlavi Era*, Shiraz: General Administration of Culture and Art of Fars Province, 115-119. (In Persian)
- Blair, Sheila & Jonathan M. Bloom (1381 AH). *Islamic Art and Architecture*, Ardeshir Eshraqi, Tehran: Soroush. (In Persian)

- Blokbashi, Ali (2004). Ta'ziyeh Khani: The Holy Hadith of the Disasters in Ritual Performance, Tehran: Amir Kabir Publishing Institute. (In Persian)
- Brand, Barbara (1383 AH). Islamic Art, Mahnaz Shayesteffar, Tehran: Institute for Islamic Art Studies Publications. (In Persian)
- Collection of Articles of the First National Conference on Iranology (2014). Anthropology and Culture, Vol. 1, Tehran: Iranology Foundation. (In Persian)
- Fariyeh, R.W. (1995). Iranian Arts, Parviz Marzban, Tehran: Farzan Publishing and Research. (In Persian)
- Firouzan, Mehdi (1981). The Secret of Religious Art, articles presented at the first international conference on religious art, Tehran: Soroush. (In Persian)
- Forghani, Mohammad Mahdi (2013). An Introduction to Traditional Communication, Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance, Office of Media Studies and Development. (In Persian)
- Hamadani, Rashid al-Din Fadlallah (1958 AH/1940 AD). Tarikh Mubarak Ghazani, edited by Karl Jan, Hertford: Stephen Austin. (In Persian)
- Hamadani, Rashid al-Din Fadlallah (1994). Jame' al-Tawarik, edited by Mohammad Roshan and Mustafa Mousavi, Tehran: Alborz Publications. (In Persian)
- Homayuni, Sadeqh (2000). Ta'ziyyah in Iran, Shiraz: Navid Shiraz Publications. (In Persian)
- Ibn Athir Jazari, Ali ibn Muhammad (1371 AH). The Great Complete History of Islam and Iran, translated by Abbas Khalili, Abul-Qasim Halat, Tehran: Scientific Press Institute. (In Persian)
- Ibn Athir, Ali ibn Muhammad (1385 AH). The Complete History, Beirut: Dar Sader. (In Persian)
- Ibn Battuta, Muhammad ibn Abdullah (1361 AH). The Travels of Ibn Battuta, translated by Muhammad Ali Movahed, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. (In Persian)
- Ibn Kathir al-Damashqi, Ismail ibn Omar (1407 AH). Al-Badayyah wa al-Nahiya, Beirut: Dar al-Fikr. (In Persian)
- Ibn Taqtaqi, Muhammad ibn Ali (1360 AH). The History of Fakhri in the Manners of Ownership and Islamic States, translated by Mujamd Vahid Golpayegani, Tehran: Translation and Publishing House. (In Persian)
- Jafarian, Rasoul (2001). History of Shiism in Iran from the Beginning to the Tenth Century AH, Qom: Ansarian Publications. (In Persian)
- Jafarian, Rasoul (2008). Shiite Atlas, Tehran: Geographical Organization of the Armed Forces. (In Persian)
- Khan Mohammadi, Karim (2009). An Analysis of the Personal Communication Style of the Holy Prophet (PBUH), Islamic History Quarterly, Spring, (37), 37-66. (In Persian)
- Khazaei, Mohammad (2009). Structure and Role of Themes of Schools of the Timurid Period in the Khorasan Region, Two Quarterly Scientific-Research Journals of Islamic Art Studies, Issue 11, pp. 59-78. (In Persian)
- Khwandmir, Ghiyath-ud-Din bin Hammam-ud-Din (1380). Habib al-Sir fi Akhbar Bashar, Tehran: Khayyam. (In Persian)
- Mammon, Parviz (1988). Ta'ziyyah from the Perspective of Western Theater

- (Ta'ziyyah Book of the Leading Native Art of Iran) Compiled by Petrchelkovsky, Translated by Davud Hatami, Tehran: Scientific and Cultural Publications. (In Persian)
- Modarresi Tabatabaei, Seyyed Hossein (2013). Torbat Pakan, Qom: Mehr, I. (In Persian)
- Mortazavi, Manouchehr (1991). Issues of the Ilkhanate Era, Tehran: Agah. (In Persian)
- Pavlovic-Petrovsky, Ilya (2009). Agriculture and Land Relations in Iran during the Mongol Era, Karim Keshavarz, Tehran: Nil Publications. (In Persian)
- Qazvini, Abdul Jalil bin Abu al-Hussein (1979). Negation is known as some examples of the Modaresi Tabatabaei, Hossein, (1951). Torbat Pakan, Qom, Mehr Printing House. (In Persian)
- Rafipour, Faramarz (1375). Society, Emotion, Music: An Attempt to Begin a Sociological Study of the Constructive and Destructive Effects of Music, Tehran: Joint Stock Publishing Company. (In Persian)
- Sadr Hajj Seyyed Javadi...[and others], Ahmad (2014). Encyclopedia of Shiism, Tehran, Scientific and Cultural Publications. (In Persian)
- Safa, Zabihullah (1986). History of Literature, Tehran: University of Tehran.
- Sharafkhani, Ahmad, Mohammad Mehrabi, Asghar Montazer-al-Qaem (1393). Imamzadeh, the manifestation of sacred art, collection of articles of the first international congress of Imamzadeh, Tehran: Publishing House. (In Persian)
- Shariati, Ali (Bita). Alavi Shiism, Safavi Shiism, Tehran: Hosseinieh Ershad. (In Persian)
- Shushtari, Qadi Noorallah (1998). Majalis al-Momenin, Tehran: Islamiyeh Bookstore. (In Persian)
- Sorin, Werner & James Tankard (1381). Theories of Communication, translated by Alireza Dehghan, Tehran, University of Tehran, first edition. (In Persian)
- Stanford, Michael (1385 AH). An Introduction to Historical Studies, translated by Masoud Sadeghi, Tehran: Samt va Dangah Imam Sadeghi. (In Persian)
- Tehrani, Aghabozorg (1987). Al-Dhari'ah, Qom: Ismaili. (In Persian)
- Vaez Kashfi, Mullah Hussein, (1979). Martyrs' Shrine, Qom: Islamiya. (In Persian)
- Yekkekhan, Mehdi (2013). Social History of Iranian Shiites in the Timurid Period with Emphasis on Religious Customs and Traditions, Quarterly Journal of Culture Research, (13), 131-156. (In Persian)
- Yousef Jamali, Mohammad Karim (1937). Life of Shah Ismail I, Kashan, Mohtashm, I. (In Persian)

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی